

УДК 930. 23: 94(477) “1937/1938”

О. А. Довбня

ДОКУМЕНТИ АРХІВНО-СЛІДЧИХ СПРАВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МЕХАНІЗМУ РЕПРЕСІЙ ЗА ПАРТІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ НА ДОНЕЧЧИНІ В РАМКАХ «КУРКУЛЬСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ» (1937–1938 рр.)

На основі документів архівно-слідчих справ автором здійснено комплексний аналіз механізму репресій за партійним забарвленням на Донеччині в рамках «куркульської операції» (1937–1938 рр.).

Ключові слова: архівно-слідчі справи, масові репресії, позасудові органи, трійка, куркульська операція, слідство, троцькісти, право-троцькісти, меншовики, фабрикація.

На основе документов архивно-следственных дел автором осуществлен комплексный анализ механизма репрессий по партийной окраске в Донбассе в рамках «кулацкой операции» (1937–1938 рр.).

Ключевые слова: архивно-следственные дела, массовые репрессии, внесудебные органы, тройка, кулацкая операция, следствие, троцкисты, право-троцкисты, меньшевики, эсеры, фабрикация.

Based on source study analysis of criminal cases, the author is carried out the complex analysis of the mechanism of repressions by party affiliation in Donetsk region during «kulak's operation» of 1937–1938.

Key words: archive investigational cases, mass repressions, extrajudicial bodies, trojka, kulak's operation, investigation, trockists, right-trockists, mensheviks, socialists-revolutionaries, fabrication.

Постановка проблеми. Механізм проведення масових репресій є однією з найбільш активно досліджуваних проблем як вітчизняними, так і зарубіжними істориками. Як наслідок до наукового обігу вводяться нові джерела, зокрема,

матеріали архівно-слідчих справ репресованих. Водночас існують перспективи для подальших розвідок. Розкриття інформативних можливостей, що виходять зі структури й складу документів архівно-слідчих справ, має велике

значення для дослідження регіональних особливостей реалізації масових політичних операцій, серед яких найбільшою за обсягами репресій є так звана куркульська. У зв'язку з цим запропонована стаття є актуальною.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Історіографію досліджування механізму репресій у добу «Великого терору» можна умовно підрозділити на дві групи. До першої відносяться джерелознавчі дослідження архівно-слідчих справ, а до другої – праці з історії репресій, які ґрунтуються на матеріалах архівно-слідчих справ [3–5, 8, 10, 13–14, 17–19]. Водночас проаналізована література доводить, що слідчі процедури, які проводилися в рамках «куркульської операції», фактично не були предметом спеціального комплексного дослідження.

Метою статті є комплексний аналіз механізму репресій за партійним забарвленням на Донеччині в рамках «куркульської операції».

Джерельну базу складають матеріали архівно-слідчих справ, що знаходяться у фонді кримінальних справ Архіву тимчасового зберігання документів Управління СБУ в Донецькій області (далі АТЗД УСБУ в ДО). Генеральна сукупність досліджуваної вибірки склала 190 осіб, репресованих за партійним забарвленням у рамках «куркульської операції».

У зв'язку з тим, що навколо слідчих справ точаться гострі дискусії стосовно того, чи піддавалися вони фальсифікації та маніпуляціям, наскільки вони відображають історичну дійсність, для об'єктивності дослідження був використаний комплекс методів: системно-структурний, історичний, логічний, типологічний, порівняльно-історичний, аналогії та ретроспективний.

Виклад основного матеріалу. Серед осіб, репресованих за партійним забарвленням, на Донеччині в рамках «куркульської операції» (1937–1938 рр.) переважали засуджені за обвинуваченнями в належності до есерів (34,5 %), меншовиків (32 %), троцькістів і право-троцькістів (19,6 %) [9, с. 106]. Тому проаналізуємо механізм провадження слідства по цих категоріях репресованих.

Слід зазначити, що репресії проти троцькістів і право-троцькістів у Донбасі розпочалися до початку «куркульської операції» й торкнулися в основному «верхівки» партійного й обласного керівництва, а також керівників вугільної промисловості [1]. Відмінною рисою цих резонансних справ було формальне дотримання всіх процесуальних норм судочинства. «Куркульська операція», в основі якої лежав оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р.,

проводилася позасудовими структурами – обласними трійками, матеріали на розгляд якої надавали відділи УДБ обласного Управління НКВС, територіальні підрозділи УДБ УНКВС, транспортні структури (ДТО ГУДБ НКВС) на залізниці, органи міліції та структури місць ув'язнення. Згідно з «Порядком провадження слідства» від них вимагалось проводити слідчі процедури прискорено та в спрощеному порядку. Операцію планувалось закінчити до 10 грудня 1937 р., а 15 грудня згідно з директивою № 49721 наркома внутрішніх справ М. І. Єжова від 3 листопада 1937 р. усі начальники обласних та крайових управлінь НКВС повинні були надати докладну записку про результати операції [7, с. 129].

В УРСР «куркульська операція» закінчилася пізніше, ніж було заплановано центром. Основним чинником такого розвитку подій стали зміни в керівництві республіки та оновлення складу обласних трійок. Окрім цього посиленню репресій і як наслідок продовженню термінів операції сприяла директива НКВС СРСР № 17231 «Про застосування репресивних заходів стосовно меншовиків та анархістів» від 14 лютого 1938 р. [6, с. 24–25]. У результаті «куркульська операція» на Донеччині тривала згідно з протоколами трійки УНКВС по Донецькій (згодом Сталінській) області з 8 серпня 1937 р. до 16 вересня 1938 р., що вплинуло на динаміку репресій за партійним забарвленням та терміни провадження слідства.

За період з листопада до грудня 1937 р. простежується різке зростання кількості засуджених трійкою за належність до троцькістів, право-троцькістів, есерів, а з квітня до травня 1938 р. відповідно – до есерів і меншовиків [9, с. 106]. Як свідчать матеріали справ, провадження слідства та передача справи на розгляд трійки УНКВС коливалася від трьох днів до чотирьох місяців. Виявити будь-яку закономірність у темпах дізнання неможливо, єдине, що можна простежити – це сплеск репресій у листопаді 1937 р. та квітні 1938 р. Так, за період з листопада до грудня 1937 р. зростає кількість засуджених за належність до троцькістів, право-троцькістів, есерів, а з квітня до травня 1938 р. відповідно – до есерів і меншовиків [9, с. 106].

Серед засуджених переважали робітники й адміністративно-господарські працівники важкої та вугільної промисловості, а також транспортного господарства. До речі, така тенденція спостерігається за всіма цільовими групами, що підлягали репресіям у рамках «куркульської операції». Так, в області був найбільший по Україні показник засуджених, «вилучених» з

промислових підприємств – 2 740 осіб (25,5 % від загальної кількості засуджених в області й 36,58 % від загальної кількості вилучених по цій групі загалом по УРСР) і найбільша кількість засуджених, «вилучених» з транспортного господарства – 1 058 осіб (28,12 % від загальної кількості засуджених транспортників по УРСР) [15, с. 833–834]. Середній вік репресованих за партійним забарвленням, за нашими підрахунками, складав 45 років, наймолодшому з репресованих виповнилося 20 років, а найстаршому відповідно – 66 років.

Архівно-слідчі справи різняться за своїм змістом, однак оперативний матеріал (агентурні донесення, листування інформаторів з вербувальниками, облікові картки, анонімні донесення), що збереглися в них усупереч указівки КДБ при Раді Міністрів СРСР № 34сс/175сс від 3 червня 1954 р. про їх знищення, свідчать про бажання влади цілеспрямовано очистити радянське суспільство від осіб, яких вона вважала потенційно ворожими та нелояльними. Так, деякі репресовані перебували під оперативним наглядом з 1931 р. до 1936 р. При цьому під пильне око органів НКВС потрапляли в першу чергу особи, які раніше перебували під слідством, мали адміністративні стягнення, були виключені з партійних лав або перебували на обліку в якості колишніх членів так званих антирадянських партій. Таким чином, працівники НКВС змогли швидко підібрати контингент осіб, які підлягали репресіям. При цьому під час проведення «куркульської операції» особи, виключені з лав ВКП(б) або КП(б)У, автоматично ставали троцькістами або правотроцькістами, колишні члени антирадянських партій та раніше засуджені – учасниками або керівниками різних за характером та методами боротьби організацій, колишні білі офіцери, розкуркулені, служителі культу – есерами. На жаль, реальних членів УПСР і ПСР серед репресованих, як показують справи, виявити досить складно – про їхнє членство в партії свідчить тільки анкета заарештованого. Єдине, що об'єднувало засуджених за даною категорією – груповий характер справ.

Щодо процедури арешту та провадження слідства, то відбувалася вона за відпрацьованою схемою: обшук, вилучення документів, цінностей, зброї та підозрілих предметів. У більшості справ вилучені матеріали в протоколі обшуку повністю не відображаються.

Після арешту складалася анкета, проводився допит обвинуваченого та свідків у справі, а в разі необхідності – очні ставки. Задля доведення провини слідчі нерідко застосовували методи

фізичного та морального впливу [20, с. 106; 12, с. 130].

Провадження слідства мало формальний характер: доказова база відсутня, звинувачення ґрунтується на побічних доказах – на особистому зізнанні підслідного або свідченнях осіб, які проходили в справі. Зіставлення протоколів допитів обвинувачених в одній справі дозволяє виявити невідповідність свідчень усіх учасників процесу. Так, у протоколі очної ставки між Губою та Гевлом від 26 листопада 1937 р. останній заперечує, що його вербувальником був Губа, а називає Жарського, у справі Гінзберга відсутні свідчення вербувальника Сущенко, свідок у справі Башкатова та одночасно його вербувальник Пунтус не зміг розповісти про практичну діяльність завербованого ним Башкатова, Оболонний – вербувальник Кандибки стверджував, що завербував його весною 1934 р., а сам Кандибка свідчить, що був завербований в липні 1935 р., цікаво, що згодом Оболонний відмовився від своїх свідчень, посилаючись на незаконні методи слідства, також не збігаються свідчення Марченка й Григоровича в справі Кандибки [2]. На жаль, нам не вдалося співставити свідчення, що давалися під час «куркульської операції» й під час процесу реабілітації в 1956–1957 рр. Особи ж, які допитувалися під час реабілітації в якості свідків у справі, не змогли підтвердити провини репресованих.

Слід зазначити, що типовими були порушення норм Карно-процесуального Кодексу – обвинувачених не знайомили зі справою та копіями обвинувальних вироків, що суперечило ст. 200 КПК УРСР). Замість цього складався акт про те, що з підслідним проведена бесіда про правдивість анкетних даних.

Закінчувалося провадження слідства обвинувальним вирокком. Звинувачення, що інкримінувалися засудженим, можна підрозділити на дві групи: 1) індивідуальні злочини; 2) участь у різних за характером та методами боротьби організаціях. Зустрічалися в справах й досить оригінальні формулювання:

- меншовик, член есерівської партії, який поширював провокаційні чутки;
- меншовик, займався троцькістською контрреволюційною пропагандою та шкідництвом;
- троцькіст, член есерівської організації;
- меншовик, член есерівської організації.

Водночас звертає на себе увагу той факт, що в обвинувальному вирокку й у протоколах засідання трійки партійне забарвлення в справах засуджених троцькістів і право-троцькістів

зникає, залишається тільки характер звинувачення.

Ухвалення вироків відбувалося на засіданні трійки за відсутності обвинуваченого, за зачиненими дверима, користуючись даними, підготовленими слідчими та доповідачами. Згідно з оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. оскарження вироків не передбачалося, час і місце виконання смертного вироку зберігалося в повній таємниці [16, с. 82]. Документи про виконання вироку долучалися до справи кожного засудженого та зберігалися в окремому конверті.

Починаючи з 1945 р. першому спецвідділу республіканських, крайових та обласних управлінь НКДБ – МДБ – МВС – КДБ, дозволили на запити родичів про долю близьких, засуджених на 10 років таборів без права листування, що означало розстріл, повідомляти в усній формі про смерть в ув'язненні. При цьому називалася фіктивна дата смерті й вигадана причина, місце смерті не вказувалося [11, с. 133–134]. Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що репресовані в рамках «куркульської операції» не тільки за життя, а й після смерті ставали жертвами фальсифікацій.

Висновки. Аналіз архівно-слідчих справ репресованих за партійним забарвленням на Донеччині в рамках «куркульської операції» (1937–1938 рр.) дає змогу зробити наступні висновки:

1) Підслідні були обрані не випадково – для режиму вони були неблагонадійними, тому під час розгортання терору саме це стало підставою для арешту.

2) Об'єктом репресій стали соціально зрілі, зі сформованим світоглядом особи.

3) Серед засуджених переважали робітники й адміністративно-господарські працівники важкої та вугільної промисловості, а також транспортного господарства, що віддзеркалює особливості розвитку регіону.

4) Провадження слідства мало формальний характер, відбувалося з порушенням норм Кримінально-процесуального кодексу УРСР, ґрунтувалося на застосування фізичних методів впливу, фальсифікації та фабрикації слідчих матеріалів.

5) Звинувачення за партійною ознакою носило суб'єктивний характер.

Перспективи подальших досліджень. Наступним дослідникам проблеми доцільно, на нашу думку, провести типологію архівно-слідчих справ репресованих у рамках «куркульської операції».

ЛІТЕРАТУРА

1. АТЗД УСБУ в ДО. – Фонд кримінальних справ. – Спр. 4600–2ф, 5412–2ф, 5622–2ф, 6245–2ф, 6261–2ф, 6429–2ф. та ін.
2. АТЗД УСБУ в ДО. – Фонд кримінальних справ. – Спр. 5096–2ф, 5155–2ф, 5287–2ф, 5578–2ф, 5925–2ф.
3. Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД / Білокінь С. // Проблеми історії України. – Вип. 3. – К., 1994. – С. 90–101.
4. Ватлин А. Ю. Архивно-следственные дела УНКВД Московской области как источник по истории «массовых операций» 1937–1938 гг. / Ватлин А. Ю.; сост. и вступительная статья В. М. Кириллова // Материалы к семинарам-тренингам: Сборник материалов для участников партнерской сети проекта «Возвращенные имена». – Н. Тагил, 2002. – С. 190–221.
5. Гранкіна О. В. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів / Гранкіна О. В. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 174–182.
6. Директива № 17231 заступника наркома внутрішніх справ СРСР М. П. Фріновського усім начальникам НКВС, начальникам крайових і обласних управлінь НКВС про застосування репресивних заходів стосовно меншовиків та анархістів / Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге; ред. кол. О. Довбня та ін. – К: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Частина II.
7. Директива № 49721 наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова всім начальникам обласних УНКВС, НКВС країв та областей щодо посилення репресій від 3 листопада 1937 р., передана начальникам облуправлінь НКВС УРСР наркомом внутрішніх справ НКВС УРСР І. М. Леплевським 4 листопада 1937 р. // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах / упоряд. С. Кокін, М. Юнге; ред. кол. О. Довбня та ін. – К: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Частина I.
8. Довбня О. А. Доля Кандибка Івана Михайловича як ілюстрація доби «Великого терору» (1937–1938 рр.) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 267–274.
9. Довбня О. А. Репресії за партійним забарвленням у рамках «куркульської операції» (1937–1938 рр.) на Донеччині: кількісні характеристики / Довбня О. А. // Зб. наук.

- праць: серія «Історія та географія» / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків: Планета-Прінт, 2009. Вип. 34.
10. Dovbnja Ol'ga. Die politische «Färbung» von Verhafteten im Donbass / Dovbnja Ol'ga // Stalinismus in der sowjetischen provinz 1937–1938. Die Massenaaktion aufgrund des operativen Befehls № 00447 // Hg. Rolf Binner, Bernd Bonwetsch B., Marc Junge. – Berlin, 2010. – S. 353–394.
 11. Доклад А. С. Кузнецова наркомун внутренних дел СССР Л. П. Берии от 18 сентября 1945 г. // // ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1918–1960 / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М., 2002.
 12. Допит у якості свідка в справі Івана Михайловича Кандибки Бориса Миколайовича Олександрова від 21. 03. 1956 р. // Там само. – Спр. 5096–2ф.
 13. Калакура Я. С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів / Калакура Я. С. // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. – К., 1998. – С. 21–22.
 14. Литвин А. Л. Следственные дела советских политических процессов как исторический источник / Литвин А. Л. // Проблемы публикации документов по истории России XX века. Материалы Всероссийской научно-практической конференции научных и архивных работников. – М., 2001. – С. 332–336.
 15. Никольский В. Н. «Кулацкая операция» НКВД 1937–1938 гг. в украинском Донбассе и ее статистическая обработка / Никольский В. Н. // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер. – М.: РОССПЭН, 2009.
 16. Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р. / Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге; ред. кол. О. Довбня та ін. – К: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. – Частина I.
 17. Перемышленникова Н. М. Архивное следственное дело как исторический источник / Перемышленникова Н. М. // Там само. – С. 337–340.
 18. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках: автореф. дис. ... канд. іст. н.: 07. 00. 06. / Петровський Е. П. – К., 2006. – 22 с.
 19. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. / Петровський Е. П. – 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1 (28). – С. 172–188.
 20. Скарга наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову від ув'язненого Гінзберга Б. Й. // АТЗД УСБУ в ДО. – Фонд кримінальних справ. – Спр. 5155–2ф.